

אוניברסיטת חיפה רשות המחקר

המרכז הבינלאומי לבריאות משפט ואתיקה

ת ק צ י ר

דו"ח פסיכולוגי-פורנזי
בענין:

שימוש מוטעה בכלי-הערכה פסיכולוגיים בקביעת הורה משמורן
עיון בהמלצות הועדה לבחינת ההיבטים המשפטיים של האחריות ההורית בגירושין

ד"ר ישראל אורון (אוסטרײ), פסיכולוג

אוקטובר 2015

פתח דבר

בשנת 2005 התמנתה "הועדה לבחינת ההיבטים המשפטיים של האחריות ההורית בגירושין" (ועדת שניט), ובסיומה של 2011 היא חתמה את עבודתה.

במהלך השנים 2013-2015, במסגרת מינוי-מחקר באוניברסיטת חיפה, בחנתי את הדוחות של הועדה מזווית פסיכולוגית-פורנזית ואת הממצאים סיכמתי בדו"ח מפורט, שתמציתו להלן.

בעבודתה, נתנה ועדת שניט את דעתה לכמה וכמה סוגיות וכתבה מספר דוחות. לאחר שעיינתי בכל הדוחות שפרסמה הועדה, נוכחתי, שסוגיית השימוש בכלים פסיכולוגים לקביעת משמורת הקטין (בהעדר הסכמה בין הוריו), באמצעות בדיקתו ובדיקת מסוגלותם של הוריו לעשות כן, עלתה בדיוני הועדה בטרם נוסחו המלצותיה. אולם, למרות מרכזיותו של שימוש זה בכל הליך משפטי אשר בו ההורים חלוקים בדבר משמורת הקטין, יהא גילו אשר יהא, ועדת שניט הותירה את מתכונת השימוש על כנה מבלי שעסקה בשאלה היסודית, שהיא: האם יש בכלל בסיס מקצועי לשימוש בכלי ההערכה הפסיכולוגים כדי לקבוע את ביתו העיקרי של הקטין ("משמורת" בלשון המשפט)? לפיכך בשאלה זו התמקדתי, ומסקנתי: לבד ממקרים חריגים וקיצונים, חוות-דעת הנשענת על טסטים ועל כלי הערכה פסיכולוגיים אחרים הינה חסרת ערך מבחינה מקצועית, וכל המלצה למשמורת הנגזרת ממנה נטולת בסיס פסיכולוגי.

ראוי להדגיש, כי השימוש שנעשה בכלי ההערכה (טסטים פסיכולוגים, תצפית, ראיונות) רלונטי לכל הזוגות המתגרשים/נפרדים הפונים לערכאות לשם פתרון שאלת המשמורת, שחלקם הם הורים לילדים עד גיל שש (רלונטי עבורם אם תבוטל/תצומצם "חזקת הגיל הרך", אך גם עבור המערערים עליה בערכאות על פי החוק הקיים). במלים אחרות, שינוי חוק האפוטרופסות הנוכחי על פי הצעתה של ועדת שניט לא יעלה ולא יוריד מבחינה מהותית, מאחר והחלטות המשמורת יתבססו גם להבא על חוות-דעת פסיכולוגיות חסרות ערך, וממילא אף פסקי הדין. (בודאי כך כאשר השופט דוחה חו"ד פסיכולוגית ומחליט החלטה משפטית גרידא, שאין לה תשתית מקצועית רלונטית).

למניעת בלבול חשוב להדגיש, כי בנוסח הצעת החוק שהציגה ועדת שניט היא לא המליצה על "משמורת משותפת" (כברירת מחדל) כי אם על "אחריות הורית משותפת" מוחלטת, ושני המונחים אינם זהים (אף שניסוחם מבלבל). היא מציעה שהמונח "אחריות הורית" יחליף את המונח "אפוטרופסות טבעית", המוגדר בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות. לפי השינוי המוצע על האחריות ההורית לא ניתן יהיה לוותר, ואחריות משותפת זו תעמוד על תילה גם לזכות ההורה שאינו משמורן. מסגרת המשמורת הפיזית שעליה יוחלט לעת גירושין (בהסכם בין ההורים או בהחלטת הערכאות), חוסה תחת המונח: "אופן מימוש האחריות ההורית". אולם, השינוי שמציעה הועדה לענין זה הינו סמנטי בלבד, מאחר וזהו בעיקרו המצב המשפטי גם כיום על פי החוק הקיים. יתרה מכך. בהצעתה לשינוי החוק איינה, למעשה, ועדת שניט את האפשרות לפסוק משמורת משותפת לכל גיל שהוא (כפי שאני מפרט בפרק השלישי בדו"ח שלי), ובפועל הותירה מקום להחליט על משמורת להורה יחיד בלבד.

פרק ראשון: מסוגלות הורית – טסטים פסיכולוגיים

בחלקו הראשון של הפרק אני מבאר מה פירושו של טסט פסיכולוגי, ומהם שני הרכיבים המתודולוגיים העומדים ביסודו של כל טסט. האחד הוא מהימנות (reliability) – מהי המידה שבה ניתן לבטוח בתוצאות שמפיקים מן הטסט? בטחון זה מתבטא בעקיבותן (consistency) של התוצאות. כך, לדוגמה, בלתי סביר שבמבחן אינטליגנציה פסיכולוג אחד יעניק לנבחן 130 נקודות ופסיכולוג אחר יעניק 90 נקודות. הרכיב השני הוא התקפות (validity) – האם הטסט בודק את אשר הוא טוען שהוא בודק? כאן יש להגדיר תחילה את המונח התאורטי "אינטליגנציה" הגדרה אופרציונאלית (הגדרה אופרטיבית, ביצועית). לאחר מכן לפרוט אותה לשאלות ולמטלות קונקרטיות, שישקפו בדרך אמפירית את תבונתו של הנבחן במספר תחומים ולא מתחום אחד בלבד; שאלות בחשבון, הבנת הנקרא, יכולת הזכרון ועוד. אם, לדוגמה, המבחן יכלול רק שאלות בחילוק, או רק זכרון חזותי, יהא זה טסט בלתי תקף.

בנוסף לדרישת התוכן, התקפות נמדדת ביכולת הניבוי (prediction) של הטסט. טסט פסיכולוגי מיועד לאמוד על פי תוצאותיו ביצוע כלשהו בעתיד. לדוגמה, כדי לדעת אם מבחן מיון לשם כניסה לפקולטה לרפואה אכן בורר כהלכה בין המועמדים, יש לבדוק האם הסטודנטים שהצליחו בו אכן סיימו את לימודיהם. אם כן, נכון להשתמש בו למטרת מיון מעמדים הרוצים להיות רופאים (אך איננו מתאים למטרות מיון אחרות, כמיון לחוג לחינוך).

בחלק השני של הפרק אני סוקר את הטסטים הפסיכולוגיים שנוהגים לבחון באמצעותם הורים לשם קביעת משמורת ילדיהם הקטינים, ובודק האם הטסטים עונים לרכיבים היסודיים שבתורת המבחנים, שבהם דנתי בחלק הראשון.

בתהליך ההערכה לשם המלצה על משמורת הילד, המעריך מעביר טסטים שונים אם הוא פסיכולוג, או מתבסס על טסטים שפסיכולוגים העבירו. מה בודק איש המקצוע בבואו להמליץ על משמורת הילדים? בתמצית, את כישורי ההורות של כל אחד מן ההורים, את מידתה של המסוגלות ההורית שלו. אולם, העובדות מלמדות שאף לא אחד מן הטסטים שבהם משתמשים מודד מסוגלות הורית. אף אחד מהם לא נבנה למטרה זו, ממילא הם חסרים הגדרה אופרציונאלית של המונחים הנפשיים המעורפלים "הורות" ו"מסוגלות הורית", וממילא המטלות והשאלות המוצגות לנבחן אינן משקפות את עולם התוכן האמפירי של מונחים אילו. ממילא אף נובע, שטסטים אלה חסרים תקפות-ניבוי מאחר ובהעדר הגדרה אופרציונאלית למסוגלות-הורית אין אפשרות להגדיר את קריטריון הניבוי. בהעדרו של קריטריון זה כל החלטה בדבר מסוגלות המתיימרת להתבסס על הטסט שנבחר, אין לה על מה להישען בניבוי ההצלחה של ההחלטה. למה הדבר דומה? לשימוש במבחן מיון למועמדים לפקולטה לרפואה לשם מיון סטודנטים לחוג לחינוך.

פסיכולוגים ואנשי מקצוע אחרים (כעובדים סוציאליים, פסיכיאטרים) בארץ ובעולם המצדדים בשימוש בטסטים, ערים אף ערים לעובדה שאין הם תקפים למדידת המסוגלות ההורית. חרף זאת הם ממליצים להשתמש בהם אך ורק מתוך תקווה שאולי הם יניבו איזו שהיא תובנה בסוגיית המשמורת,

אף שהם עצמם אינם מבהירים מהי אותה תובנה מעורפלת. אולם, מבחינה מתודולוגית לא זו הדרך להסתייע בטסטים פסיכולוגים! טסט איננו בבחינת מסע-דיג כי אם כלי החודר לנפשם של ההורים בדומה לאיזמל מנתחים החותך בגוף החי, ואם לאנשי מקצוע אין מושג מה זו "מסוגלות הורית" אסור להם להתנהג כדייג חובב המשליך חכה בתקווה שמשוהו ילְכֵד בקרס, אם בכלל. ועדת שניט ציינה אף היא את העדר תקפותם של הטסטים הנוהגים, אך למרבה התמיהה לא המליצה לבטל לאלתר את השימוש בהם. (אגב כך אציין, כי כבר לפני 15 שנים פירסמתי מאמר שבו הימלצתי, על יסוד ניתוח חומר רלוונטי, לבטל את ההסתיעות בטסטים בסכסוכי משמורת).

פרק שני: מסוגלות הורית - כלים פסיכולוגים אחרים

פסיכולוגים העוסקים בשאלת המסוגלות-ההורית אינם מסתפקים בתוצאות טסטים אלא נעזרים בכלי הערכה פסיכולוגים נוספים. שני הכלים השכיחים שבהם הם בוחרים הינם התצפית והראיון. מאחר והעקרונות המתודולוגים עליהם עמדתי אינם מייחידים אך ורק את הטסטים כי אם את כל כלי ההערכה הפסיכולוגים, בפרק זה אני בוחן את השימוש בהם על פי עקרונות אלה.

תצפית; טסטים פסיכולוגים, ושאר כלי הערכה פסיכולוגים, מתמקדים במקטע מצומצם של ההתנהגות שבמיקוד. לפיכך, על הפסיכולוג לקבוע מראש באיזו סיטואציה הוא מעונין לצפות (לדוגמה, אלימות בהפסקות בביה"ס) וכמה זמן יקדיש לתצפית (כל יום במהלך שבוע לימודים). העיקרון המנחה הוא: מאחר ולא ניתן לצפות בהתנהגות שבמיקוד כל הזמן ובכל הסיטואציות האפשריות, יש לבחור (לדגום) את מקטעי ההתנהגות כך, שייצגו אותה כיאות מבחינת מגוון המצבים הרלוונטים וטווח הזמן המתאים לצפייה. אם לא יעשה כן הוא יצמצם את התקפות של התצפית. כלומר, יצמצם את אפשרות הניבוי של ההתנהגות על יסוד תצפיותיו. לדוגמה, אם יצפה באלימות תלמידים רק בהפסקות קצרות, הוא יצמצם את יכולת הניבוי להתנהגות זו בהפסקות ארוכות וממילא אף את הטיפול בה.

זאת ועוד. כדי שתיאור ההתנהגות, ההסבר לה והניבוי על פיהם יהיו תקפים, יש להגדיר מראש הגדרה אופרציונאלית את ההתנהגות אשר בה עומדים לצפות (אלימות: שימוש בכח כלפי אחרים), וכן לארגן מערך-קטגוריות, שלכל אחת מהן הצופה יסוג את ההתנהגויות שהוא רואה (דחיפה, בעיטה, נשיכה).

כאן המקום להדגיש את המובן מאליו – ניבוי ההתנהגות הוא על יסוד תצפית בהווה בלבד, באין אפשרות לצפות בהתנהגות בעבר. לכל היותר, לצופה כיום בהתנהגות מסויימת עשוי להיות מידע על מאפייניה בעבר, אם צפו בה ותיעדו אותה.

בניתוח ממצאי התצפית אף יש לשים לב לאפשרות שפלוני עלול לשנות אספקטים שונים בהתנהגותו מאחר והוא יודע כי צופים בו למטרה כלשהי (observer effect). כלומר, התצפית עצמה מפריעה למהלכה הרגיל של ההתנהגות. כך, לדוגמה, נמצא במחקרים על אינטראקציית אָם-ילד, כי העובדה

שהאימהות ידעו שצופים ביחסי הגומלין שלהן עם ילדיהן גרמה להן לשחק איתם יותר, להתנהגות ורבליית חיובית יותר ולהבנייה יזומה של פעילותם. "אפקט הצופה" נמצא הן באבות והן באימהות.

בארץ ובעולם מייחסים אנשי מקצוע חשיבות רבה לתצפית כדי לבסס החלטות משמורת, אך זו נעדרת מהימנות ותקפות למדידת מסוגלות הורית. ראשית, אין כל הגדרה אופרציונלית למסוגלות הורית וממילא אין מערכת קידוד למושגים כלליים כגון "הצבת גבולות לילד". יתר על כן. הפסיכולוג צופה באינטראקציה הקטין עם הוריו כיום, בהווה, ובהעדר תצפית על זו שבעבר, בטרם פרץ משבר הגירושין, דגימת הסיטואציות שלו מוטָה מעיקרה. זאת ועוד. ההווה הינו תקופת שֶׁבר עמוקה עבור הילד, ובמידה זו או אחרת גם עֵת מצוקה להוריו. האם יש בתקופת טלטלה זו שבהווה כדי להיות בסיס של ממש לניבוי הצלחתה של המשמורת עם הורה פלוני דוקא, ולא עם אלמוני?? ככלל, מחקרים מצביעים על כך שאין תמיכה אמפירית להחלטותיהם של אנשי מקצוע הצופים בהורים ובילדיהם, וכלל לא ברור להם אילו נתוני התנהגות הם מקווים לאסוף בעת התצפית. בתוך כך אף יש לתהות האם העובדה שלהורים ברי כי צופים בהם אינה גורמת להם לאמץ למראית עין התנהגות שאיננה חלק מרפרטואר האינטראקציה השגרתי שלהם עם ילדם? וכן יש לתהות, האם אין התנהגותו של הילד מְשקפת קונפליקט נאמנות בינו לבין כל אחד מהוריו, כאשר הוא חש (גם ללא ביטוי ורבאלי) שעומדים להכריע גורלות כתוצאה מן התצפית, ולמעשה הוא העומד למבחן נאמנות? ועדת שניט כלל לא דנה בתצפית ככלי-הערכה למסוגלות הורית.

ראיון; הראיון המקצועי הוא שיחה, שמטרה בצִדָה. בהיבט הפסיכולוגי הראיון הינו תהליך תקשורת בין פסיכולוג לבין מי שנועץ בו בשאלה המשמעותית עבורו, ומטרתו ללמוד על אירועים בחייו של סובייקט היעוץ בעבר ובהווה, והשלכתם לעתיד. כיצד יעמוד הראיון בדרישות המתודולוגיות? ראשית, יש להגדיר הגדרה אופרציונלית את נושא הראיון. לדוגמה, אם מראיינים מועמד לעבודה מסויימת, הרי תוכן הראיון יגזר מדרישות התפקיד המיועד. לשם כך יש לנתח ולפרט מראש את מהותו של התפקיד ורכיביו, ועל יסוד אלה ינוסחו השאלות. לאחר שנוסחה ההגדרה האופרציונלית של התפקיד והסתבר שהשאלות שנוסחו עבור הראיון מְשקפות את רכיביו, יש לבדוק את יכולת הניבוי של הראיון - האם מי שהצליח בראיון יצליח במילוי התפקיד. בהקשר זה, מן הסתם המראיין יתמקד בנסיונו של המרואיין במטלות הקשורות בדרך זו או אחרת בתפקיד המוצע, מתוך הנחה, שנסיון רלוונטי בתחום יסייע בביצוע עתידי של התפקיד ועל כן הוא מהווה בסיס לניבוי הצלחה. לענין ראיון ילדים יש לדעת, שתהליכי זכרון ושכחה זהים למבוגרים וילדים, אך העדרה של בשלות לינגוויסטית עלולה לפגוע בהבנה נכונה של המראיין את דברי הילד. על כן, אף שאוצר המלים של הילד גָדל במהירות, הוא עלול להשתמש במלים שעדיין לא הבין לחלוטין את משמעותן. כמו כן, לעתים ישנו חוסר התאמה בין מידת יכולתו הלינגוויסטית (אוצר מלים מצומצם, אי-הבנת משמעויות ומבנה לוגי לקוי של המשפט), לבין יכולתו להבין את דברי המראיין. כתוצאה מכך תשובותיו אינן מדויקות, אך המראיין עלול להסיק את ההיפך.

אין איש מקצוע העוסק בהערכת מסוגלות הורית למשמורת הילדים, הפוסח על ראיון עם ההורים, ומטרתו של הראיון היא להסיק למי מהם מסוגלות טובה יותר לממש את משמורת ילדיהם הקטינים. ראיון, ככל כלי הערכה פסיכולוגי, חייב בהגדרה אופרציונאלית של "מסוגלות הורית", שאיננה בנמצא עם זאת, כל פסיכולוג רשאי להגדירה על פי נסיונו ולבדוק האם לכל אחד מן התכונות והמצבים, שלדעתו הם העושים את המסוגלות, יש בסיס להשתית עליו החלטת משמורת. ויותר מכך, האם אלה מבססים ניבוי להצלחת מימושה של החלטתו, והאם החלטה זו נבדקת בעולם המציאות במהלך שנותיה של המשמורת? מאחר והליך זה לא נעשה הרי ראיון עם ההורים הינו נטול תקפות, ועל כן נטול ערך מתודולוגי וענייני לקביעת הורה משמורן. זאת ועוד. המראיין עשוי לתהות מה באמת התרחש בעבר באירוע זה או אחר שעלה בדברי ההורים, שכל אחד מהם תיאר אחרת את מהלכו. שלא כפסיכולוג התעסוקתי, שבאפשרותו להפיק מידע ממנהלים קודמים של מבקש עבודה ולדעת כיצד תיפקד בסיטואציות שונות, לפסיכולוג כאן אין כל דרך ללמוד על האירוע שבמיקוד זולת מתיאורי ההורים. די בעובדה זו כדי ללמד, שלפסיכולוג הממליץ על משמורת אין בסיס-ידע ראוי על קשרי הורה-ילד עד למשבר שאירע בין הוריו של הילד. לא רק שלא ניתן לצפות באירועי העבר, אלא אין כל מקור חיצוני לשאוב ממנו מידע רלוונטי-אובייקטיבי.

ישנם פסיכולוגים הגורסים, שכדי להחליט החלטה מושכלת לענין המשמורת הכרחי לערוך ראיונות עם ילדים במטרה להבין את הדינמיות המשפחתית, ואת איכות הקשר ביניהם לבין הוריהם. לשם כך הם מפרטים שאלות שאותן יש להציג בפני הילד, אך הִסָּר המתודולוגי הברור הנעוץ בהן הוא דגימה מוטה של אירועים, בעטיית העדר אפשרות לדגום אירועים מן העבר. חסר מתודולוגי נוסף הוא העדרן של הגדרות אופרציונאליות, שאותן כל פסיכולוג רשאי להגדיר על יסוד נסיונו בתחום המשמורת. אף אם נמצא פסיכולוג המנסה לפרק מושג תיאורטי (כהטלת משמעת) לשאלות קונקרטריות ("באיזו שעה אתה שוכב לישון?", "מי מההורים מסייע לך בהכנת שיעורי הבית?"), הרי אין הוא מבהיר פֶּלֶל כיצד הן מהוות בסיס להחלטת משמורת ספציפית. לדוגמה, ילד שמאז ומעולם נוטה לספר את חוויותיו לאביו ופחות לאימו, האם זו סבה להרהר בשלילת המשמורת מאימו? בנוסף על כך יש להזכיר את "קונפליקט הנאמנות" שחשים הילדים כלפי הוריהם, המהווה נקודת תורפה בכל ראיון עם ילדים מן ההיבט של טובתם הנפשית. אכן, פסיכולוגים המצדדים בשימוש בראיון, כמו גם בכלי ההערכה האחרים, מייעצים שלא לשאול את הילד עם מי מהוריו הוא רוצה להתגורר לאחר גירושיהם. אולם ילד בדרך כלל יודע שעליו ניטש הויכוח בין הוריו, בין אם מי מהם אומר לו זאת במפורש ובין שהוא מבין זאת מקטעי דברים המגיעים לאוזניו, וברי לו שמצפים ממנו לבחור. ברם, מאחר ומרגע לידתו חיינו ארוגים בחיי הוריו והוא תלוי בהם תלות מלאה לרווחתו הפיזית והנפשית, ומאחר ותחושת הנאמנות כלפי כל אחד מההורים מתקיימת תמיד (אף אם איננה זהה לשניהם), הרי להעדיף הורה אחד על פני משנהו דומה לדרישה לבחור יד אחת מבין שתי ידיו. ככלל, יש לוותר לחלוטין על עירובם של הילדים בהחלטות משמורת בדרך של ראיון בידי פסיכולוג (כמו גם כלי הערכה אחרים), ובודאי שלא בידי שופטים שהראיון הפסיכולוגי אינו בתחום התמחותם.

חברי ועדת שניט לא דנו בראיון בכלל, ואף לא בראיון ילדים בפרט. יתר על כן, ניתן ללמוד שהועדה מצדדת בהשמעת רצון הילד בפני מומחה כמו גם בפני שופט, וזאת מניסוח הצעת החוק שהוציאה מתחת ידה.

פרק שלישי: מסקנות והמלצות

ועדת שניט התיירה, במפורש או מכללא, את השימוש בכלי הערכה פסיכולוגיים לשם גיבושה של החלטה פסיכולוגית ומשפטית בדבר מסוגלות הורית להיות הורה משמורן, הגם שאף לא אחד מהם תקף למטרה זו. לפיכך, אין הם מהווים תשתית פסיכולוגית מקצועית להמלצת משמורת. יש להעיר, שעל אף ההיתר האמור הועדה איינה מראש שליש מהמלצות המשמורת האפשריות הנובעות מהשימוש בכלי ההערכה. כידוע, שלושה סוגי פתרונות אפשריים למשמורת הילד: משמורת לאב, או משמורת לאם, או משמורת משותפת. אולם מניסוח הצעת החוק שהוציאה הועדה מתחת ידה מסתבר, שלמעשה, אף אם לא להלכה, היא איינה את האפשרות האחרונה ובכך פסלה מראש כל חו"ד מקצועית שתמליץ עליה. מסקנה זו נובעת בעיקר מפלל "שובר שוויון" שניסחה הועדה, המבואר בפתח הדו"ח המשלים שלה (ספטמבר 2011): "חלק מחברי הוועדה סברו שיש מקום לתקן את סעיף 9 להצעת החוק, באופן שיתווסף כלל מכריע "שובר שוויון" לפיו יקבע בית המשפט את הסדר ההורות לטובת הילד, כאשר נוצר מצב של "תיקו" בין ההורים שמקשה עליו להגיע להכרעה בהעדר הסכמה הורית". במלים פשוטות, כאשר חוות דעת פסיכולוגית קובעת מסוגלות שווה של שני ההורים, ומכאן מסוגלות שווה להיות הורה משמורן, אין הועדה ממליצה שאז יש לקבוע משמורת משותפת אלא מכנה זאת "מבוי סתום", ואת השוויון הזה יש "לשבור" (בלשונה).

=====

הנובע מהניתוח המתודולוגי של כלי ההערכה הוא, ששינוי חוק הכשרות המשפטית והאפטרופסות ברוח המלצתה של ועדת שניט לא יפתור את הסוגייה הנדחקת לקרן זווית, והיא - להוציא מקרים קיצוניים, בכל הכרעה בסכסוכי משמורת מסתיעים בכלי הערכה חסרי ערך לפתרון הסכסוך. במלים אחרות, שינוי החוק רק ימשיך את ההתנהלות הנהוגה כיום, של ביסוס החלטות משמורת על מראית עין של תשתית פסיכולוגית מקצועית.